

В.В.Масненко*

**ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ М.С.ГРУШЕВСЬКОГО В МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ
СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

У статті розглядаються чинники впливу, механізм та перебіг трансформації образу М.С.Грушевського як історика, громадського й політичного діяча в масовій свідомості українського суспільства за роки незалежності. Ідеться пе-

---

* Масненко Віталій Васильович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри історії та етнології України, проректор із наукової роботи Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

редусім про відновлення знакової історичної постаті у межах переважно національно-ідентифікаційного дискурсу. Констатується суперечливий та незавершений характер цього процесу. Звернуто увагу на сутність наукових та суспільно-політичних дискусій щодо Грушевського, які впливають на громадську думку. Зазначено основні напрямки подальших досліджень цієї проблематики.

Наукова проблема, що заявлена до розгляду у цій статті, за класифікаційними ознаками може бути віднесеною до історії культури, оскільки вона стосується передусім сфери масової свідомості. Однак, як показує аналіз реального процесу становлення останньої в її національно-ідентифікаційному вимірі, це відбувається завдяки цілеспрямованій діяльності продуцентів ідей, державних, політичних й інших інституцій. Тобто тут маємо справу з актуалізацією питань, що стосуються інтелектуальної історії. Відповідно до запропонованого визначення метою студіювання цієї розвідки можна вважати з'ясувати чинники впливу, механізм та перебіг трансформації образу М.С.Грушевського як історика, громадського та політичного діяча у масовій свідомості українського суспільства протягом останніх 15 років.

Окремо слід зупинитися на з'ясуванні поняття «образ». Можна виокремити кілька відмінних підходів до визначення цієї наукової дефініції¹. Впадає в око, що воно прямо залежить від різних світоглядів, епох та контекстів. Зрештою, можна послуговуватися такою робочою моделлю: образ – форма суб'єктивного відтворення об'єкта у свідомості особи або спільноти. У нашому випадку йдеться про відображення знакової історичної постаті в межах переважно національно-ідентифікаційного дискурсу. При цьому слід враховувати, що образ після свого виникнення набуває відносної самостійності та значною мірою не збігається із самою постаттю як історичним фактом. У семіотичному сенсі образ може бути уявлений як певний знак, засіб смислової комунікації в межах окремої культури. Це своєрідний факт уявного буття. Тому він не може бути до кінця конкретним, у багатьох аспектах лишається невизначеним, схематичним, багатозначним – таким, що кожного разу прочитується заново, заново переосмислюється. Очевидно, що нове прочитання можливе не тільки у перехідні епохи, коли відбувається глобальна трансформація масової свідомості, а й у межах існування кожного нового покоління. Важливо, що образи історичних діячів мають визначені етапи розвитку і власну структуру.

Проблема, що досліджується у статті, є частковою стосовно до загальної – видозміни уявленя про історичне минуле українських громадян за часи існування незалежної держави. В її межах дослідник змушений відстежувати кілька взаємопов'язаних аспектів, що стосуються розвитку, власне, української історичної науки, формуванню науково-популярного знання, особливо в освітній сфері, та впливу актуальної політики на ці явища. Якщо грушевськознавство долає упередження і міфологічні уявлення та наближається до певної наукової парадигми образу історика й політика, то популяризаторське історіописання, працюючи у легітимаційному ключі, намагається формувати образ взірцевого провідника нації, що ґрунтується на потужних міфологемах. З іншого боку, продовжують діяти радянські (великодержавні) стереотипи, які постійно підживлюються певними політичними силами. Історична пам'ять сучасного українського суспільства є досить складною схемою, що формується і під впливом названих вище чинників. Виходячи з цього, можна передбачити, що й образ М.С. Грушевського буде мати суперечливий характер. Можна навіть стверджувати, що у сучасній українській історичній пам'яті присутній не один, а кілька його образів, які певним чином не збігаються один з іншим. Також цілком зрозуміло, що процес формування сучасного образу Михайла Сергійовича ще не завершився.

За радянських часів українському суспільству свідомо було нав'язане вкрай заідеологізоване уявлення про вченого. Ще від кінця 1920-х – початку 30-х рр. поширювалося офіційне тлумачення його як буржуазно-націоналістичного політика й історика. Творчі основи наукового пошуку дослідника подавалися, як теорія «безкласовості української нації», «єдиного потоку» тощо. Вряди-годи мали місце певні ослаблення, що дозволяли звертатися до більш адекватного аналізу діяльності й наукової спадщини історика. Але заборонно-цензурні обмеження за радянської влади так і не були до кінця зняті. Праці дослідника не перевидувалися, попередні їх видання зберігалися у спецфондах, цитувати і покликатися на думки вченого і політика заборонялося, згадувати його можна було тільки у негативному контексті. Крім того, оскільки йдеться про певний образ, слід враховувати й емоційний аспект сприйняття. Через це досить адекватною видається думка Я.Дашкевича про те, що Михайла Сергійовича ненавиділи всі псевдонауковці, яких дратувало те, що Україна мала вченого світового рангу, вороги України, її нації, апаратники, функціонери, що нищили вітчизняні гуманітарні знання та історичну пам'ять народу².

Тому наприкінці 80-х рр. ХХ ст. українському суспільству довелося заново відкривати для себе М.Грушевського. У цьому сенсі заявлена проблема має особливу актуальність, оскільки дозволяє відстежувати трансформацію суспільної свідомості в досить чистому щодо початкових умов дослідження вигляді.

Слід зауважити, що українські вчені виявляють помітний інтерес до сучасної історичної пам'яті народу, в тому числі й до того, як у ній представлений М.Грушевський. Так, Р.Піріг, розмірковуючи про проблеми підготовки наукової біографії вченого та політика, принагідно окреслює відомі йому образи в сучасній суспільній свідомості³. Я.Дашкевич виділяє певні фази ренесансу науковця у сучасній Україні й дає окремі оцінки цьому процесу⁴. А.Онкович розглядає персоналію «Михайло Грушевський» (як лінгвістичну та ментальну одиницю) у системі духовних орієнтирів сучасної молоді⁵. Проте цілісного уявлення про сучасний образ вченого і політика в масовій громадській думці поки що нема.

Цілком зрозуміло, що треба певним чином означити координати, в яких відбувається процес формування сучасного образу Михайла Сергійовича. Вже тут виявляються суперечливі підходи, зумовлені різним розумінням природи історичної пам'яті, сучасного стану української історіографії та місця М.Грушевського у них. Так, Г.Касьянов пропонує цю проблему розглядати у контексті «реабілітації постатей» із подальшою їхньою канонізацією. На його переконання, у цьому плані безумовним чемпіоном постає саме М.Грушевський. Пояснюється це тим, що «як кандидат на канонізацію, він відповідає всім вимогам: сам він піддавався гонінням, його історична схема цілком співзвучна потребам доби, її треба «реабілітувати», оскільки вона була забороненою, зрештою, образ видатного історика з його відреставрованим іміджем «класичного інтелігента» виглядає надзвичайно привабливою постаттю для любителів пам'ятників – як літературних, так і скульптурних. Коло замикається: канонізація видатного історика державою автоматично спрацьовує на канонізацію його професійного доробку»⁶. На нашу думку, процес реабілітації не обов'язково супроводжується неминучою канонізацією. Хоча цілком очевидно, що будь-яке націотворення, в тому числі й сучасне українське, не може обійтися без формування відповідного пантеону, а найбільш відомий конструктор модерної української нації не міг опинитися поза його межами. Інші дослідники, зокрема Л.Зашкільняк, пропонують розглядати процес повернення Грушевського як відновлення історичної справедливості. Адже він «дочекався нарешті тої уваги на Батьківщині, в Україні, на яку він по праву справедливості заслуговує завдяки своїй воістину подвижницькій науковій праці на ниві вітчизняної історії і культури»⁷. Л.Винар підкреслив необхідність повернення боргу вдячності сучасних поколінь Великому Україн-

цеві: «Доки не спроможемося реалізувати ці проекти (видання всіх творів, епістолярію, опрацювання відповідних довідкових видань і монографій – В.М.), тяжко говорити про сплачений довг, про наше виповнення наукового і національного обов'язку перед будівничим Нової України, її Великим Сином Михайлом Сергійовичем Грушевським»⁸. Подібні етично-моральні підстави взагалі були типовими для більшої частини української діаспорної науки. Зокрема на цих настановах наголошував ще О.Оглоблин у 1954 р., звертаючись до сучасників із засадничим питанням: «Чи сповнили ми, сучасники й спадкоємці Грушевського, свій обов'язок визнання, пошани, і вдячності перед пам'яттю великого українського історика й великого українського громадянина?»⁹.

Отже слід визнати, реальний процес формування образу вченого і політика в сучасній історичній пам'яті не обмежується лише становленням національного історичного героя, а охоплює інші суспільно важливі процеси, у тому числі й загальнолюдські. Тому більш відповідними координатами для Михайла Грушевського можна визначити відтворення або ж реформування його образу, який сполучає історико-ідентифікуючі складники з морально-етичними.

Найпотужнішим чинником впливу на стан історичної свідомості сучасного українського громадянства були кардинальні суспільно-політичні зміни, пов'язані з крахом СРСР і становленням національної державності. Тут цілком підтверджується спостереження російської дослідниці Л.Решіної про те, що великі соціальні зрушення, політичні катаклізми дають потужний імпульс до змін у сприйнятті образів й оцінці значущості історичних постатей та подій¹⁰.

В цьому контексті є очевидною роль державних інституцій у формуванні образу провідного історика і державного діяча. Важливо відмітити, зміна ставлення до Грушевського простежується вже на самому фініші існування радянського режиму в Україні. С.Кульчицький пояснює це тим, що тодішня правляча еліта в останній, що була представлена «суверен-комуністами», перестала дивитися на Москву й намагалася використати українську історію для легітимації нового політичного устрою. Майбутнє незалежної держави мало бути ідентифіковане з цінностями українського національного руху, у тому числі з УНР¹¹. Про це свідчила «Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення і пропаганди історії Української РСР», схвалена постановою політбюро ЦК КПУ 21 липня 1990 р. Вона зокрема передбачала перевидання низки фундаментальних праць М.С.Грушевського¹², які понад півстоліття до того перебували в спецховищах фундаментальних бібліотек.

Учений та політик стає одним із засобів легітимації влади у вже незалежній Українській державі¹³. Принагідно слід згадати, що перші кроки її збіглися із 125-річним ювілеєм Михайла Сергійовича й влада активно підключилася до його відзначення на державному рівні¹⁴. Надалі святкування наступних його ювілеїв стає постійною традицією. Згідно з указом Президента України від 8 січня 1998 р., було створено Раду з питань вивчення наукової спадщини та політичної діяльності М.Грушевського. Почала пропагуватися офіційна концепція двох коренів сучасної української державності. В цьому сенсі типовою є думка В.Литвина: «Теперішня українська державність має радянські корені, оскільки жодних інших просто-таки не існувало, але спирається вона на ідейні засади УНР Михайла Грушевського, Володимира Винниченка і Симона Петлюри»¹⁵.

Ім'я вченого й політика, його ідеї, цитати з праць активно включаються до офіційного дискурсу. Так, у книзі колишнього Президента України Л.Кучми «Україна – не Росія» М.Грушевський виступає своєрідним критерієм для сучасного політичного процесу, оскільки започатковував модерну державність та «як голова Центральної Ради ... був фактичним президентом республіки з листопада 1917 року». Більше того, автор зізнається, що спеціально вивчав біографію Михайла Сергійовича не тільки з цікавості, а й практичного інтересу для

з'ясування багатьох державних проблем, зокрема «федералістської мрії»¹⁶. Проте можна цілком погодитися з думкою Я.Грицака, що покликання на традицію української національної боротьби у тодішньої влади було дуже обережне й українське. Вкорінення рудиментів радянської версії історії в колективній свідомості виявляються у тому, що «Кучма воліє ідентифікувати себе з Михайлом Грушевським (бо той був і українським патріотом, і советським академіком), Богданом Хмельницьким (бо той і творив українську державу, і намагався маневрувати в стосунках із Москвою) чи Петром Шелестом, пізнішою, національно-комуністичною копією Хмельницького, але не з такими антикомуністичними іконами, як Симон Петлюра, речником української самостійності в 1917–1920 роках, чи – страшно навіть сказати! – з лідерами ОУН і УПА Степаном Бандерою та Романом Шухевичем»¹⁷. Узагалі для пострадянської еліти як політичної, так і наукової притаманне досить прагматичне, споживацьке ставлення до образу вченого, яким, як класиком намагалися обґрунтувати політику сучасної Української держави. У цьому сенсі досить дотепно висловився львівський історик Б.Гудь у дискусії на конференції «Михайло Грушевський і сучасна історична думка» (вересень 1996 р.): «...Як легко відбулася зміна борід, які прикрашають кабінети наших можновладців. Одні бороди зняли – інші бороди повісили»¹⁸.

В сучасній Україні науковець отримав не тільки державну, а й достатньо виразну політично-партійну характеристику.

Постать М. Грушевського була залучена до актуальної української політики. Зокрема це виявлялося в процесі становлення інституту президентства як такого і в умовах перебігу окремих відповідних виборчих кампаній. Очевидно, саме в цьому полягає реальне пояснення поширення версії про президентство самого М.Грушевського. Уперше це питання публічно обговорювали ще під час президентської виборчої кампанії 1991 р. Але пік такої політизації припав на кампанію 1999 р., коли однією з основних її ідеологем стала ідея про третього Президента. Найрізноманітніші пропагандистські матеріали містили досить прозорий ряд Грушевський – Кравчук – Кучма (на другий термін).

Звернення до образу Михайла Грушевського як певного національного чи політичного символу спостерігалось й під час останньої виборчої кампанії до Верховної ради України 2006 р. Хоча його суспільна артикуляція була значно меншою, ніж образу Т.Шевченка. Так, у телерекламі Українського народного блоку Костенка – Плюща, присвяченій захисту державного статусу української мови, у кількох ракурсах був поданий пам'ятник М.Грушевському в Києві, що знаходиться на розі бульвару Шевченка та вулиці Володимирської. У програмі блоку Олійника – Сироти подавалася його цитата: «Біда України в тому, що нею правлять люди, яким вона не потрібна»¹⁹.

Безперечно, що суттєвим чинником, який впливає на формування уявлень сучасного українського суспільства про Михайла Сергійовича, є розвиток, власне, наукових досліджень, як теоретико-методологічних, загальноісторичних, так і спеціально присвячених йому. Проте у межах цієї публікації не час та не місце надавати спеціальну оцінку загальним здобуткам української історичної науки в осмисленні цієї постаті. Цілком очевидно, що це завдання для окремих публікацій (причому значно більших, ніж формат статті). Тут лише доцільно відзначити, що в українській історіографії маємо принципово нову ситуацію у ставленні до М.Грушевського, ніж це було за радянського часу. Передусім відбулося повернення значної частини його наукової спадщини, починаючи від репринтного перевидання «Ілюстрованої історії України» (яке наприкінці 80-х рр. збирало величезні черги в книгарнях Києва, Львова й інших міст), фундаментальних «Історії України-Руси» та «Історії української літератури» до новітнього до 50-томного Повного зібрання творів. Реалізація останнього проекту, проте,

рухається вкрай повільними темпами. Цілком можна погодитися з думкою Я.Грицака, що на середину 90-х рр. завершилася загальна зміна дослідних парадигм: марксистської, класової на національну: «Тому більшість українських істориків у відповідь на нову політичну кон'юнктуру визнали схему української історії Грушевського як абсолют»²⁰. Саме ця обставина спричинилася до важливої методологічної дискусії, тон в якій задавали критично мислячі історики (Н.Яковенко, Г.Касьянов, О.Толочко й ін.), котрі вважали, що некритичне сприйняття спадщини вченого, побудованій на національних міфологемах, гальмує загальний розвиток історичної науки в Україні. Вочевидь, ці дослідники вже не хотіли жити у «добу Грушевського» і не вважали слідом за ним, що можна пізнати одну істину, яка може нас визволити.

Попри досить помітну дискусійність в оцінці теоретико-методологічної спадщини Михайла Сергійовича сучасна історіографія спромоглася на вироблення кількох аксіоматичних тверджень, які сприймаються більшістю істориків. Важливо, що М.С.Грушевський сприймається як класик історичної науки. Але ставлення до самої класичної спадщини може бути різним: приймати її лише як історіографічну, проте лише, як антикварну цінність чи базувати на ній сучасні методологічні пошуки.

Усе ж осмислення постаті вченого та політика можна віднести до ще «гарячих тем» української історичної науки та громадської думки. Цей процес ще явно не завершився й не усталився. Принаймні, тільки нещодавно з'явилися праці, що почали наповнювати біографічну нішу знання про його постать²¹.

Вагомим чинником відозми суспільного сприйняття М.Грушевського є діяльність наукових громадських організацій, насамперед Українського історичного товариства, яке очолює Л.Винар. Від 1990 р. останнє активно впливає на свідомість, передусім українських істориків, а відтак і ширшого громадського загалу. Суто наукові завдання УІТ – видання й поширення «Українського історика», серій монографій та джерел із галузі грушевськознавства, проведення форумів учених, підтримка молодих дослідників – набувають і відповідного громадського резонансу. Особливо помітними подіями стало проголошення з ініціативи УІТ 1991 р. ювілейним роком М.Грушевського (на рік раніше від прийняття рішення про відзначення на державному рівні) й 1996 р. міжнародним роком М.Грушевського.

Новим чинником, що впливає на масову свідомість, усе більше стають сучасні інформаційні технології. Так, постать вченого та політика є досить популярною у мережі Інтернет. Цікаво, що український об'єднаний портал Укроп у рубриці Енциклопедії «100 видатних імен України» досить об'єктивну статтю про М.Грушевського завершує такою фразою: «Пам'ять про нього вічна, наукові праці – невичерпне джерело мудрості на всі віки»²².

У темпоральному вимірі реформування нового образу Михайла Сергійовича також має свої особливості. Так, можна погодитися з думкою Я. Дашкевича, який виділяє у цьому процесі кілька фаз. Перша охоплює кінець 1980-х – першу половину 1990-х рр., коли відбувалося «відчорнювання постаті від усіх тих брудних епітетів, якими нагороджувала його, зокрема, українська т.зв. радянська історіографія». Друга фаза, що почалась від середини 1990-х рр., характеризувалася посиленням критичних тонів, особливо в оцінках політичної діяльності Грушевського²³. Р.Піріг також вважає, що створений комуністичною пропагандою негативний образ вченого і політика був дезавуований у суспільній свідомості вже в перші роки незалежності, й пояснює це тим, що стійкість стереотипу його «ворожості» була значно меншою, ніж аналогічні міфологеми про С.Петлюру чи С.Бандеру²⁴. З цим можна цілком погодитися, але варто додати, що у випадку з М.Грушевським стереотипи активно допомагала долати влада, чого не можна сказати про інші міфологеми. Водночас у своєму виступі на уро-

чистому засіданні, присвяченому 130-річному ювілею Михайла Сергійовича, І.Ф.Курас зауважив, що процес повернення його до свого народу йде ще повільно, неадекватно потребам нинішнього національно-культурного та державного будівництва²⁵.

На громадську думку більшою чи меншою мірою впливали дискусії щодо М.Грушевського, які час від часу виникали у науковому та політичному середовищах.

У контексті ставлення суспільства до постаті вченого і політика важливо розглянути полеміку щодо його президентства. Попри широке використання в науковій, навчальній та публіцистичній літературі визначення М.Грушевського як першого Президента України (варіанти – Президента УНР, Центральної Ради) частина дослідників заперечує це, вважаючи подібний підхід проявом явної міфологізації. Найактивніше таку думку обстоює П.Усенко, який виклав свою аргументацію проти його президентства в книзі й низці статей²⁶. Незважаючи на слухність наведених міркувань, слід зауважити, що наукова вага такої дискусії може бути зведена до потреби сумлінно працювати з джерелами і зважати на особисте ставлення М.Грушевського до того чи іншого політичного устрою та власного місця у ньому. Однак на загальну громадську думку ця полеміка справляє досить незначний вплив.

Значно більший резонанс має суспільно-політичний напрям дискусії. А тут виявляються деякі парадоксальні речі. Так, Л.В.Решодько вважає, що невизнання Михайла Сергійовича першим Президентом заважає починати історію сучасної України не від 1991 р., на що орієнтовані антиукраїнські політичні сили, а від подій 1917–1918 рр., оскільки Помаранчева революція В.Ющенка в 2004 р. – це генетичний спадок Української демократичної революції М.Грушевського. Натомість «відлік від 1991 р. примушує вважати Першим Президентом України колишнього секретаря ЦК Компартії України Леоніда Кравчука. Рахуючи свій вік від 1991 р. післяпомаранчева Україна фактично, як і колишня Радянська Україна, цурається Української Народної Республіки, проголошеної Михайлом Грушевським, ставить себе поза європейськими цінностями»²⁷. Він же стверджує, що сам Л.Кравчук волів, щоб його вважали першим Президентом. Коли йому вручили Почесну медаль із зображенням Грушевського та написом «Перший Президент України. Обраний Центральною Радою 29 квітня 1918 р.», то Л.Кравчук заявив: «Я розумію, що Грушевський перший президент, але ж і я не другий». Тоді медаль доробили, на звороті з'явилося зображення його з написом «Перший Президент України. Всенародно обраний 1 грудня 1991 р.»²⁸.

З іншого боку, орган СДПУ(о) «Наша газета+» у програмній статті «Михайло Грушевський – Президент нової України», розмірковуючи про його роль в новітній українській історії, надає слово Президентам сучасної України. Л.Кравчук, представлений як перший Президент України, дає позитивну характеристику Михайлу Сергійовичу як історика, політику, керманічу й просто людині надзвичайно високої культури, зауважує, що «нинішня Україна не виправдовує сподівань великого історика і мислителя». Л.Кучма, атестований як другий Президент України (під час його президентства – офіційно вважався третім), також характеризує вченого і політика як батька-засновника української нації, вказуючи: «У цьому сенсі Грушевський – це справді перший Президент, до величчя якого повинні прагнути кожен глава нашої держави і намагатися зробити в історії бодай децицію того, що вдалося зробити Грушевському». Позиція чинного, третього Президента – В.Ющенка – не висвітлено. Нібито президентська прес-служба не надала його коментар²⁹.

Т.Литовченко на сайті «Інший бік» обурюється з приводу зміни, яка нібито відбулася у визначенні нумерації українських президентів: «Чим же тоді Ми-

хайло Грушевський завинив? От і виходить, що «антинародний» Кучма історичну справедливість щодо найпершого Президента відновив, тоді як всенародний улюбленець Ющенко чомусь знов повернув старий стан справ»³⁰. Він знаходить «пояснення». Зроблено це з єдиною метою, аби не бути четвертим Президентом, оскільки це – не престижне число.

Іншим «гарячим» сюжетом, що час від часу живить громадську думку, є належність Михайла Сергійовича до масонства. Окрім наукової частини проблеми, тут проявляється суто журналістський інтерес до певної сенсаційності. Прикладом можуть слугувати публікації: «Брат Грушевський» (за матеріалами журналу «Політика і культура») під рубрикою «Провокація» з однойменного сайту³¹, «До питання про масонську змову в українській політиці» авторства К.Бондаренка³² та «Масонство в Україні у XX столітті» В.Савченка³³.

Поки що не поміченою широкою громадськістю залишилася наукова дискусія з приводу духовного світу М.Грушевського, його психічного стану, що була спричинена появою книги В.В.Ващенко «Неврастенія: непрочитані історії...»³⁴. Очевидно, пересічний читач не зміг ознайомитися з монографією (видану мізерним накладом), а «ласі до сенсації» журналісти не збагнули суті постмодерністського тексту.

Під час розгляду процесу трансформації ставлення до Михайла Сергійовича в громадській думці слід враховувати, що доба нинішнього українського націо-становлення характеризується своєрідною розмитістю образу національного історичного героя. Підняті хвилею «перебудови» й «романтикою» початків незалежності, заборонені раніше постаті української минувшини, особливо пов'язані з визвольною боротьбою, так і не були імплантовані в масову свідомість як основа національного пантеону. Ті чи інші історичні особи набули чіткого ідеологічного, культурного, етнічного, регіонального або навіть мовновизначеного забарвлення, що ускладнювало й донині ускладнює їхнє сприйняття як загальнонаціональних. Крім того, серед значних прошарків населення ще панують радянські міфологеми. Останні посилено підживлюються діяльністю лівих та проросійських політичних партій, які у такий спосіб намагаються зберегти свій ідеологічний вплив на них.

Певні новації щодо ствердження загальнонаціональних постатей спостерігаються, на нашу думку, лише у випадку з М.С.Грушевським. Можна з великою вірогідністю стверджувати, що завдяки діяльності владних чинників, публіцистів і науковців маємо прообраз новітнього «батька нації», прийнятного для більшості громадян та регіонів України. Хоча при цьому й відбулася немінуча у таких випадках примітивізація його справжнього образу. Як доречно зазначив Я.Р.Дашкевич, ренесанс вченого і політика в Україні не був позбавлений ознак часом малокритичної ейфорії та перетворення живої постаті на бронзовий пам'ятник. Особливо відчутно на цьому процесі позначився політичний аспект – головування М.С.Грушевського в Центральній Раді, що давно вже прирівнювалося до президентства, стало витоком політичної генеалогії сучасних президентів України й тим також сприяло забронзовуванню його постаті³⁵. У цьому ж ключі слід розглядати спробу створити ширший пантеон історичних героїв, розмістивши їх образи на національній валюті – гривні. Запропонований історичний ряд, побудований на комплексному аксіологічно-хронологічному принципі (хоча і не скрізь дотриманому), був не одразу сприйнятий всіма громадянами України. Особливе заперечення з боку орієнтованих на російську традицію викликало розміщення зображення І.Мазепи. З часом подібні закиди припинилися. Зображення Михайла Сергійовича на п'ятдесятигривневій купюрі не викликало суттєвих заперечень з боку громадськості.

Про стан нинішньої історичної пам'яті українських громадян та їхнє ставлення до історичних діячів, у тому числі й до М.С.Грушевського, до певної мі-

ри свідчать соціологічні опитування. На жаль, не маємо змоги в межах цієї статті узагальнити всі відомі результати. Отож зупинимося на більш представницьких і показових.

Цікаву інформацію зокрема містить опитування, проведене Молодіжним центром історичних досліджень «Альтернатива» у лютому–травні 2000 р. серед мешканців Черкаської області (обласний центр – м.Черкаси та районний центр – смт Чорнобай). Усього було опитано тисячу респондентів. Із відповідей на запитання: «Хто, на Вашу думку, з історичних діячів ХХ ст. є найбільш позитивним для нашої країни?» отримано досить виразний біполярний підхід. Серед найвизначніших діячів українського минулого у ХХ ст. виявилось два борці за незалежність України – М.Грушевський (38,6%, 27,2% – відповідно) й В.Чорновіл (20,4%, 18,8%) та два найбільших її поборювачі – В.Ленін (17,8%, 22,8%) та Л.Брежнев (33,4%, 53,0%). Очевидно, подібний результат є наслідком ідеологічного розколу українського суспільства. Вибір на користь комуністичних діячів, однак, має різне підґрунтя – Леніна обирають із суто ідеологічних стереотипних мотивів, Брежнева – швидше з ностальгійних міркувань за відносно «безтурботною» епохою. Симпатії до таких діячів, як Михайло Сергійович, пропорційні загальній вибірці в статевому, етнічному й соціальному вимірах. Напевне, це вплив уже сучасної парадигми історичного мислення³⁶.

За результатами соціологічного опитування, проведеного «Українським демократичним колом» у листопаді–грудні 2002 р. у всіх регіонах України, з'ясувалося, що найвидатнішими політичними діячами за всю історію України респонденти (а їх було 2000 осіб) вважали Б.Хмельницького (26,7%) і М.Грушевського (19,8%). Тобто останній знову посів домінуюче місце серед симпатій українських громадян у межах модерного часу. Найвидатнішими вченими за всю історію України респонденти назвали Б.Патона (18,4%) та М.Амосова (8,1%). М.Грушевський у цій номінації посів лише шосте місце з 1,3% симпатій. При визначенні ставлення респондентів до конкретних історичних і політичних діячів симпатії щодо М.Грушевського розподілилися таким чином: «дуже позитивно» – 29,0%, «скоріше позитивно» – 29,2%, «скоріше негативно» – 4,6%, «дуже негативно» – 3,1%, «не знаю такого» – 16,2%, «важко відповісти» – 17,9%³⁷. З цих результатів можна зробити висновок, що принаймні 5/6 українських громадян добре знають М.Грушевського. Крім того, він значно більш відомий як історичний і політичний діяч, ніж науковець.

Інститут політики у рамках проекту «Регіональна Україна» у лютому й червні 2003 р. провів масштабне соціологічне опитування громадян з метою з'ясування змісту регіональних субкультур держави. Ним було охоплено 4620 респондентів, що пропорційно представляли всі українські регіони. Серед запитань, що мали з'ясувати ставлення до минулого, було і таке: «Як Ви оцінюєте М.Грушевського?» (у такій постановці запитання не було диференційоване ставлення до нього як до історичного діяча та науковця). Знову переважна більшість українських громадян дала йому позитивну оцінку. Таких виявилось 53%. Лише 8% оцінили цю історичну постать негативно, 23% – вагалися з відповіддю і ще 16% заявили, що ніколи не чули про нього³⁸. Як видно, дані цього опитування напрочуд близькі до показників попереднього.

Проте існує суттєва відмінність у ставленні до Михайла Сергійовича мешканців різних регіонів України. Тут спостерігається помітна диференціація в оцінках. Окрім двох регіонів (Криму та Донбасу), у більшості респондентів решти їх переважають позитивні оцінки, але тут наявні істотні (статистично значущі) відмінності. Цілісно позитивне ставлення характерне для заходу та північного заходу, де такої думки дотримуються кожні 7–9 опитаних із десяти. Домінуючо позитивні оцінки властиві населенню центрального, північного регіонів, Києва й півдня. Переважно позитивне ставлення демонструють жителі північ-

ного та південного сходу. Контрастне ставлення, коли позитивний показник менший, ніж можливість визначитися, або незнання – характерне для мешканців сходу і Криму. Проте у жодному регіоні, у тому числі й в останніх, негативне ставлення не перевищує позитивне (детальніше див. таблицю). Дещо несподіваним є високий показник тих, хто ніколи не чув про М.Грушевського, особливо в Криму та на сході (кожен третій респондент). Виявилось, що інші діячі національної революції більш відомі, ніж голова Центральної Ради. Так, навіть С.Петлюра має менший показник, тих, хто ніколи не чув про нього – 12%.

Регіони	Позитивно	Важко сказати	Негативно	Не знаю такого
Західний	85	8	5	2
Північно-Західний	71	16	6	7
Центральний	64	17	9	10
Північний	59	20	6	15
Київ	55	34	4	7
Південний	50	20	12	18
Північно-Східний	48	28	8	16
Південно-Східний	46	30	5	19
Східний	28	30	9	33
Крим	23	25	14	38
У цілому	53	23	8	16

Ще більші розходження спостерігаються у випадку, коли йдеться про визначення символів в історичній пам'яті мешканців різних регіонів України. Так, Я.Грицак, покликаючись на соціологічні дослідження щодо вибору історичних діячів – символів української нації – серед респондентів Львова і Донецька, наводить такий результат. У Львові ними виявилися політичні діячі, які уособлювали прагнення України до самостійності, – І.Мазепа й М.Грушевський, а в Донецьку – Б.Хмельницький, бо, власне, він привів Україну до «возз'єднання» з Росією³⁹.

Досить реальним свідченням змін в оцінці постаті вченого і політика у громадській думці стало використання її у сучасних назвах (хоча цей процес не набув масового характеру). Так, його іменем за останній час названі наукові установи (Інститут української археографії та джерелознавства), навчальні заклади (Барський гуманітарно-педагогічний коледж), вулиці багатьох міст держави (у Києві, Львові, Кам'янці-Подільському, Чигирині тощо). Кабінет Міністрів України у 1996 р. встановив стипендії імені М.С.Грушевського для аспірантів та студентів, які відзначилися здобутками на науковій ниві. Проте вони так і не виплачувалися. У лютому 2006 р. прийнято нову постанову Кабінету Міністрів України «Про академічну стипендію імені М.С.Грушевського для студентів та аспірантів вищих навчальних закладів». Можливо, дія її буде більш результативною. Ім'я останнього мають громадські організації, передусім наукові. Так, переважна більшість осередків Українського історичного товариства в Україні названа його іменем. Діє Міжнародний фонд Михайла Грушевського. Відомим історикам присуджуються Премії імені М.С.Грушевського НАН України. А Наукове товариство імені Шевченка нагороджує медаллю ім. М.С.Грушевського.

Якщо за радянських часів в Україні був лише один пам'ятник Михайлу Сергійовичу – надгробний, то на теперішній час збудовано кілька монументів. Найбільш відомі в Києві (відкрито у грудні 1998 р.) й Львові. Характерно, що перший разом із пам'ятником Т.Шевченку біля Червоного корпусу Київського національного університету входить до церемоніалу вшанування їх офіційними особами під час державних свят. Певного громадського резонансу набула дискусія щодо написів на київському монументі, яка віддзеркалювала різні підходи до сми-

слового прочитання образу вченого і політика як національного символу. Відкрито Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського у Києві та Державний меморіальний музей Михайла Грушевського у Львові. Проте щодо київського музею триває непорозуміння з приміщенням (будинок №9 по вул. Паньківській тільки у цьому році зможе прийняти відвідувачів). Встановлено численні меморіальні дошки, у тому числі і за межами України (Відень, Холм, Москва), але здебільшого – зусиллями Української держави і громадськості. В 1995 р. випущено художню поштову марку із зображенням науковця та написом «Михайло Грушевський. Перший Президент України». До 130-річчя вченого і політика було випущено дві ювілейні монети із серії «Видатні особистості України» – «Михайло Грушевський» номіналом 1 мільйон та 200 тисяч крб. Проте у зв'язку з проведенням грошової реформи ці монети були в обігу лише трохи більше місяця.

Водночас характерною особливістю, своєрідним маркером сучасного стану історичної свідомості українського суспільства стало поширення найрізноманітніших звинувачень і «викриттів» історичних осіб, у тому числі й Михайла Грушевського. Подібний підхід можна оцінити як спробу цілеспрямованої руйнації певних взірцевих постатей, символів, які виступають основою формування колективної ідентичності, передусім – національної. Йдеться про знецінення саме знакових постатей, перетворення їх на антигероїв подібно до того, як це мало місце в радянській ідеологічній системі. У цьому контексті слід розглядати і відверто цинічні спроби знецінити, а то й обрехати постать вченого і політика. До них кілька разів зокрема вдавався сумнозвісний О.Бузина. Причому в 1990-х рр. він давав характеристику Грушевському як простому професору історії, короткозорому у прямому й переносному смислі, особливо у сфері політики. Втім і тоді його інтерпретація була суто негативістська – «історик серед політиків, а не історичний герой»⁴⁰. Наприкінці 2001 р., вже після виходу скандальної книги «Вурдалак Тарас Шевченко», О.Бузина анонсує свій новий опус під назвою «Тайная история Украины-Руси (Анти-Грушевский)». У серпні 2005 р. газета «Киевские ведомости» друкує серію статей О.Бузини під спільною назвою «Фантаст истории», в яких автор закидає Грушевському створення вигаданого українського минулого на «політичне замовлення» та гроші австрійського імператорського двору⁴¹. З наукового погляду тексти О.Бузини не піддаються до критики, оскільки є повною нісенітницею. Однак це – яскравий взірець штучного формування негативного образу Михайла Грушевського. Чого варті домисли про ігнорування ним історичних фактів (і це про історика, який відрізнявся прискіпливою фактографічністю і посиленнями на документ), незнання української мови, відсутність у нього будь-яких святинь, причетність до передчасної смерті М.Аркаса тощо. Проте якогось масового обурення з боку української громадськості, у тому числі й судових позовів, як це було в аналогічному випадку з наклепом на Тараса Шевченка, не спостерігалось. Очевидно, як можна припустити, образи останнього та М.Грушевського мають різну вкоріненість в українській свідомості.

Впадає в очі ще одна обставина – писанина Бузини майже одразу набуває певної політичної спрямованості. Так, його текст «Фантаст истории» розміщено на офіційному інформаційному сервері Партії регіонів⁴², а інтернет-конференція (травень 2006 р.), де Грушевського названо «професійним зрадником» (це одне з найлояльніших визначень), висвітлюється на сайті явно антиукраїнського спрямування⁴³.

Ще менш зрозуміла позиція професійного історика (чи телеведучого 5-го каналу, чи психотерапевта, як він себе визначив) Д.Яневського, котрий дав М.Грушевському таку характеристику: «Ранній фашист із дурнуватими ідеями про місце України у світі»⁴⁴. Таке визначення супроводжується порівнянням його з раннім Муссоліні, звинуваченням у тому, що він був «бездарним політиком», «усе програв», «усе зганьбив», «якого ця влада возвеличує». Поява таких епа-

тажних заяв, вочевидь, свідчить, що особа Михайла Сергійовича є важливою й актуальною для сьогодення. Інакше на ній не пробували б спекулювати.

З іншого боку, слід зауважити, що для сучасних українських інтелектуалів М.Грушевський досить часто лишається своєрідним моральним імперативом у багатьох актуальних суспільно-політичних і громадських питаннях. Так, у сучасній дискусії щодо Національної академії наук України непоодинокі покликання на високий науковий та моральний рівень останньої за часів Грушевського (Г.Грабович, Т.Хорунжа⁴⁵). І це незважаючи на непрості стосунки між першими українськими академіками.

Про символічне прочитання образу Михайла Сергійовича нашими сучасниками свідчить той таксономічний ряд, що використовується нині для його означення у публіцистичних (а часом і у наукових) текстах: «Великий Українець», «Шевченко ХХ століття», «Батько нації», «Мойсей від науки», «патріарх української державності», «патріарх української історії», «Великий літописець», «Вірний син України», «Вірний син свого народу», «Великий син великого народу», «головний будівничий Нової України», «наш Вашингтон», «дуаен модерної української історіографії» тощо. Такі визначення знаходять певну співзвучність тим епітетам, які закріпилися за вченим та політиком ще прижиттєво: «батько нашої історії» (слова В.Дорошенка), «Мати наша Україна і батько Грушевський!» (гасло часів української революції 1917 р.). Принагідно слід згадати означення й іншої тональності: як нейтрального звучання – «борода святого Онуфрія» (прізвисько ще студентських часів), так і негативного – «перший мазепинець», «страшний чарівник Чорномор» (політичні супротивники із шовіністичного табору).

Відповідний символізм сформований і щодо інтелектуальної спадщини Михайла Сергійовича. Його справді фундаментальна «Історія України-Руси» здобула такі визначення, як «національна Біблія», «історична Біблія українського народу», «національна святиця», «наше планетарне свідоцтво», «метрика українського народу», «філософська та ідеологічна основа боротьби за державу» тощо. Символізм підкреслюється тією обставиною, що особи, що використовують такі епітети (а це в більшості політичні та державні діячі), як правило, не читали самої праці, принаймні у повному обсязі.

Проте все ж образ М.Грушевського так і не набув усіх ознак, характерних для міфологізованих постатей. Зокрема в його випадку не актуалізовано вшанування місця поховання. Воно так і не стало символічним об'єктом поклоніння.

Особливості історичного буття української спільноти наклали свій відбиток і на основні етапи розвитку образу вченого та політика. Схема періодизації цього процесу зазнала суттєвих трансформацій, які помітним чином позначилися й на сучасному образі великого історика.

Прижиттєвий образ Михайла Грушевського формувався під впливом багатьох різнопланових чинників. Окрім сприйняття його як ученого, що не вписувався в офіційну російську історіографію, а пізніше виразно очолив процес виокремлення, власне, української історичної науки, його також розглядали як помітного громадсько-політичного діяча, який на початку ХХ ст. поступово посів провідне місце у національному русі. Саме така громадська думка цілком закономірно поставила М.Грушевського на чолі першого етапу української революції, сприяла висуненню його на Голову Української Центральної Ради. Цей період по суті був вершиною політичної діяльності Михайла Сергійовича, піком його громадської популярності. Далі міжпартійна та групова боротьба в українському революційному таборі відтісняє М.Грушевського на задній план. Проте навіть в останні роки життя, в умовах уже радянської дійсності він лишається не лише провідним істориком, а й символом української державності для значної частини громадянства.

На «некрологічний» етап припадає найбільше спотворення образу вченого та політика. Хоча радянський режим і забезпечив його поховання на державному рівні, але це вже відбувалося в умовах шаленої боротьби з його науковою та громадсько-політичною спадщиною. Фактично радянська влада намагалася поховати М.Грушевського не тільки фізично, а й духовно. Офіційне подання його образу було витримане у контексті творця «буржуазно-націоналістичних», а то і «фашистських» концепцій. Наскільки суспільство сприймало таку інтерпретацію постаті великого історика та політичного діяча, судити важко, поки не досліджені відповідні джерела. Проте слід констатувати, що на той час емігрантська та галицька українська громадська думка, незважаючи на зусилля І.Крип'якевича, М.Кордуби, О.Шульгина, так і не змогла належним чином захистити образ Михайла Сергійовича від імперсько-комуністичного спотворення.

З наступним, науково-критичним етапом теж не все було гаразд. Він цілком відбувався у межах діаспорної традиції й значною мірою визначався політичною та партійною орієнтацією тих українських середовищ, якими й осмислювалася постать М.Грушевського. Українським дослідникам, які зосереджувалися на вивченні його спадщини і започаткували міждисциплінарний напрям грушевськознавства (Л.Винар), доводилося працювати у практично бездискусійному середовищі. Подібна ситуація постійно підсилювалася протистоянням із міфологізованою радянською історіографією та пропагандою. Критичні виступи були поодинокими (О.Прицак) і не сприймалися широким діаспорним загалом.

Сучасний образ ученого та політика, який є предметом розгляду у цій розвідці, сформувався на рівні редуційного етапу, і цим можна пояснити значну частину його особливих рис. Складність адекватного осягнення постаті історика пояснюється фактичним незавершенням попереднього науково-критичного етапу. Не тільки українське суспільство, а й фахівці не встигли повністю осмислити його значення. Тому повернення Михайла Сергійовича із забуття відбувалося ніби по частинах, редуковано відповідно до потреби суспільного розвитку, а швидше сучасної влади. І це стало загальним імперативом у формуванні сучасного образу Грушевського, як історика, організатора науки, громадського та політичного діяча, конструктора сучасної української нації. Тут цілком можна погодитися з думкою І.Гирича про те, що актуалізувалася і поверталася до суспільного вжитку та частина його спадщини, яка найбільше відповідала потребам сьогодення. Зокрема кількаразове перевидання збірки статей «На порозі Нової України» було не випадковим, оскільки цей своєрідний «політичний заповіт» «краще за будь-який інший суспільно-політичний твір видатного історика і громадського-політичного діяча відтворював образ М.Грушевського – політика-державотворця, людини, яка остаточно поривала з московською орієнтацією»⁴⁶. Інші, не менш важливі твори були ніби не на часі, оскільки не вписувалися в героїчний образ ключової постаті першого року української революції. Таке спрощення справжнього Грушевського не подолане і до останнього часу.

Можна також констатувати, що вплив, власне, наукового чинника на якість образу вченого в суспільній свідомості виявився більш обмеженим, ніж суспільно-політичного. Як правило, наукові дискусії досить слабо позначаються на масовій свідомості, та й їхній вплив стає відчутним лише з часом. Найяскравішим підтвердженням цього може слугувати ситуація з «президентством» Михайла Сергійовича.

Наприкінці важливо визначити, як образ М.Грушевського вписується у загальні координати розвитку історичної пам'яті в сучасній Україні. Досить поширеною є думка, що він як певний символ компліментарний лише з національно-зорієнтованою свідомістю. Так зокрема мислять російські дослідники С.Константинов та О.Ушаков, які вважають, що саме «самостійники», на протигагу «малоросіянам», канонізують праці вченого, оскільки для самоідентифікації ук-

раїнцям потрібне постійне протиставлення з росіянами, яке нібито він і започаткував⁴⁷. Я.Грицак веде мову про співіснування у масовій свідомості народу двох історичних схем: української (в якій М.Грушевський – один із трьох лідерів-символів націоналізму) й російсько-советської. Але він заперечує, що частина українців обирає одну, а інша – другу схему. Швидше ціннісні орієнтири значної кількості українців (від 10% до 40%) мають ситуаційну природу та можуть одноразово включати різнонаправлені пріоритети⁴⁸. Можна продовжити цю думку у напрямку того, що вибір на користь М.Грушевського теж у багатьох випадках має ситуаційний характер і не обов'язково пов'язується лише з українською національною ідентифікацією.

Запропонована розвідка не претендує на вичерпання заявленої проблеми. Швидше, навпаки, автор свідомий того, що далеко не всі аспекти не тільки ще не розглянуті, але й не залучені до аналізу. Зокрема цікавим сегментом розуміння сучасного образу Михайла Сергійовича, який потребує окремого розгляду, є наявність карикатур та гумору, пов'язаного з його постаттю. Крім того, важливою складовою сучасного інформаційного суспільства є телевізійна продукція, котра має потужний вплив на масову свідомість. Проблема «Як у сучасному документальному кіно і журналістських проектах подається образ М.Грушевського?» теж може становити предмет окремого дослідження⁴⁹. Не зайве пошукати відповіді й на запитання: «Чому сучасне українське красне письменство не звертає належної уваги на постать видатного історика і діяча національного руху (та, власне, не тільки на нього, але й на інших історичних персонажів української історії)?». Не менший інтерес становить і відстеження видозмін образу вченого і політика в сучасних підручниках для середньої й вищої школи. Важливо також з'ясувати, як його образ сприймається різними віковими, статевими, етнічними і соціальними групами.

Тільки проаналізувавши ці аспекти, будемо мати повніше уявлення про образ М.Грушевського у сучасній українській історичній пам'яті.

¹ Фрейденберг О.М. Образ и понятие // Миф и литература древности. – М., 1978; Болдырь С.П., Чернов Е.А. Историографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания // Українська історична наука на порозі XXI століття: Харк. історіограф. зб. – Х., 1997. – Вип.2; Посохов С. Образ // Істориографічний словник: Навч. посіб. для студентів історичних факультетів – Х., 2004. – С.179–182.

² Дашкевич Я. Михайло Грушевський – творець концепції української національної науки // Наукове товариство імені Т.Шевченка і українське національне відродження. Зб. наук. праць і матеріалів Першої наукової сесії НТШ. Березень 1990. – Л., 1992. – С.65.

³ Пиріг Р.Я. Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С.179–180.

⁴ Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість. Передмова // Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С.V–XI.

⁵ Онкович А. Персоналія «Михайло Грушевський» у колі духовних орієнтирів сучасної молоді // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – С.353–360.

⁶ Касьянов Г. Сучасний стан української історіографії: методологічні та інституційні аспекти // Генеза. – 2004. – №1(9). – С.79–80.

⁷ Зашкільняк Л. Передне слово // М.С.Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.). – К., 1997. – С.5.

⁸ Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження. – Нью-Йорк; Торонто; К.; Париж, 1993. – С.49.

⁹ Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // Студії з історії України: статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.55.

¹⁰ *Репина Л.П.* Историческая память и современная историография // Новая и новейшая история. – 2004. – №5. – С.50.

¹¹ *Кульчицький С.* Українська історія як знаряддя легітимізації пострадянського політичного устрою наприкінці 80-х років // Історія та історіографія в Європі. – К., 2004. – Вип.3: Історична наука як засіб політичної легітимізації в Німеччині та в Україні у XX століття. – С.106.

¹² Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення і пропаганди історії Української РСР // Історія та історіографія в Європі. – К., 2004. – Вип.3: Історична наука як засіб політичної легітимізації в Німеччині та в Україні у XX століття. – С.174.

¹³ Вперше про це див: *Грицак Я.* Реабілітація Грушевського і легітимізація номенклатури // День. – 1996. – 29 жовтня; *Яковенко Н.* Вшанування Грушевського – підсвідома спроба захиститися від майбутнього // День. – 1996. – 11 листопада.

¹⁴ Постанова Президії Верховної Ради України «Про урочисте засідання Верховної Ради України, присвячене 125-річчю з дня народження Грушевського М.С. // Відомості Верховної Ради. – 1991. – №52. – С.780; Спеціальний випуск газети Верховної Ради України – Голос України. – 1991 – 22 листопада тощо.

¹⁵ *Литвин В.М.* На шляху державного самоствердження України // Віче. – 2002. – №9. – С.5.

¹⁶ *Кучма Л.Д.* Україна – не Росія. – М., 2003. – С.45–47.

¹⁷ *Грицак Я.* Тяжке примирення // Страсті за націоналізмом. Історичні есе. – К., 2004. – С.127–128.

¹⁸ Запис засідань конференції «Михайло Грушевський і сучасна історична думка» // Михайло Грушевський і українська історична думка. Матеріали конференцій. – Л., 1999. – С.329.

¹⁹ Програма Блоку Бориса Олійника та Михайла Сироти «Влада закону. Сильна країна. Свобода людини» // Голос України. – 2006. – 10 лютого. – С.5.

²⁰ *Грицак Я.* Українська історіографія. 1991–2001: десятиліття змін // Україна модерна. – 2005. – Ч.9. – С.52.

²¹ *Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я.* М.С.Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – 144 с.; *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. – К., 2005. – 352 с.

²² <www.ukrop.com/ua/encyclopaedia/100names>.

²³ *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський як особа і особистість. Передмова. – С.V–VI.

²⁴ *Пиріг Р.Я.* Вказ. праця. – С.179.

²⁵ *Курас І.Ф.* Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) // Український історик. – 1996. – №1–4. – С.226.

²⁶ *Усенко П.* Чи був Михайло Грушевський президентом України? (Від історії національних катастроф – до катастрофи національної історії). – К., 2003. – 100 с.; *його ж.* Міфологія на заваді історії // Сучасність. – 2002. – №6. – С.92–112; *його ж.* Міфотворчість у новітній грушевській історії // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – С.336–346; *його ж.* Чи був Михайло Грушевський Президентом України? // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. статей. – Ч.3. – Чернівці, 2005. – С.13–22; *його ж.* Старі та нові міфи в сучасній грушевській історії // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острого, 2005. – Т.1. – С.353–362.

²⁷ *Решодько Л.* Михайло Грушевський і Україна: шана і зневага // <<http://maidan.org.ua>>.

²⁸ Там само.

²⁹ Михайло Грушевський – Президент нової України // Наша Газета+. – 2005. – 7 жовтня (<<http://ngplus.com.ua>>).

³⁰ *Литовченко Т.* Президентська нумерологія // <<http://otheside.com.ua>>.

³¹ Брат Грушевський // <<http://provokator.com.ua>>.

³² *Бондаренко К.* Про питання про масонську змову в українській політиці // Дзеркало тижня. – 2002. – 8–14 червня (№21).

³³ *Савченко В.А.* Масонство в Україні у XX столітті // <www.priorytety.com/content/view>.

³⁴ Див.: Ващенко В.В. Неврастенія: непрочитані історії (деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автобіографії М.Грушевського): Моногр. – Дніпропетровськ, 2002. – 408 с.; Гирич І. Увага: неофрейдисти йдуть! // Дзеркало тижня. – 2004. – 11–17 грудня (№50); його ж. Лікарю, вилікуйся сам! // Україна модерна. – 2005. – Ч.9. – С.273–284; Пиріг Р.Я. Вказ. праця. – С.184–185; Ващенко В. Так і непрочитані історії неврастенії М.С.Грушевського // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.1. – 2005. – С.391–398.

³⁵ Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість. Передмова. – С.V–VI.

³⁶ Детальніше див.: Масненко В.В., Сиволап М.П. Стан історичної свідомості жителів Черкащини за результатами соціологічних опитувань // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Вип.21. – Черкаси, 2000. – С.147–156.

³⁷ Інститут політики. Символи та цінності сучасної України. Матеріали до прес-конференції, УНІАН, 14 січня 2003 року // <http://www.tomenko.kiev.ua>.

³⁸ Макеєв С. Соціально-культурна специфіка регіонів України // Регіональна Україна. – К., 2003. – С.14.

³⁹ Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. – К., 2000. – С.70.

⁴⁰ Бузина О. Из Грушевского варят миф, но новое национальное блюдо пока не получается // Киевские ведомости. – 1996. – 21 марта – С.11.

⁴¹ Бузина О. Фантаст истории // Киевские ведомости. – 2005. – 6 августа (№163) – С.14; 13 августа (№169) – С.14; 20 августа (№175) – С.14; <http://from-ua.com/impossibly>.

⁴² <www.partyofregions.org.ua>.

⁴³ <www.freecrimea.org>.

⁴⁴ Мигаль М. Данило Яневський: «Михайло Грушевський – ранній фашист із дурнувими ідеями» // Без цензури. – 2006. – 22 червня; <http://bezcenzury.com.ua>

⁴⁵ Критика. – 2006. – Ч.6 (104). – С.6, 8.

⁴⁶ Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – Л., 2002. – С.47.

⁴⁷ Константинов С., Ушаков А. Восприятие истории народов СССР в России и исторические образы России на постсоветском пространстве // Национальные истории в советском и постсоветском государствах. – М., 1999. – С.84.

⁴⁸ Грицак Я. Тяжке примирення. – С.131.

⁴⁹ Гарний початок тут покладено. Див.: Маркітан Л.П. М.С.Грушевський у кінофотодокументах // Український історичний журнал. – 1997. – №2. – С.76–83.

The author of the article deals with the causes of influence, mechanism and course of transformation of Hrushevsky's image as the historian, public and political figure in mass consciousness of Ukrainian people during the years of Independence. The attention is focused on the restoration of the symbolic historic figure in the framework of national identity discourse. The contradictory and non-complete character of this process is highlighted in the article. The author pays attention to the essence of scientific and socio-political discussions about Hrushevsky which influence public opinion. Further research directions are pointed out.